

KAROL KASPROWICZ
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
ORCID: 0000-0001-6328-052X

PRZESTRZEŃ W MYŚLENIU HISTORYCZNYM. WYSTAWA ŚWIATA PORTUGALSKIEGO Z 1940 ROKU

THE SPACE IN HISTORICAL THINKING. THE PORTUGUESE WORLD EXHIBITION OF 1940

„Europa spoczywa podparta łokciami:
Od Wschodu do Zachodu spoczywa i patrzy,
Jej romantyczne włosy spadają na czoło,
Greckich oczu pamięci przysłaniając krasę.

Łokieć lewy – cofnięty;
Prawy – oparty pod kątem.
Tam Italia, gdzie pierwszy;
Drugi to Anglia, odsunięty
By dłoń podeprzeć mogła głowę.

Patrzy spojrzeniem sfinksa, spojrzeniem fatalnym,
Na Zachód, co przyszłość jej przeszłości wieści.

Patrzy na Zachód twarzą Portugalii”.
Fernando Pessoa, *Pole zamków*¹

¹ Fernando Pessoa, *Mensagem/Przesłanie*, przeł. Henryk Siewierski, Agostinho da Silva (Warszawa: Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2006), 25.

Abstract

In this paper, I will look at the functioning of space through a specific example of the practice of socially modelling past realities in the 1940 Exposition of the Portuguese World. (Exposição do Mundo Português). The perspective of the Exposition will allow us to analyse the model of the "Portuguese world" and propose the creation of an interpretative key, in order to understand the "essence" of Portuguese spatial imagery. We will look at the exhibition in the perspective of Krzysztof Pomian's semiophore theory, trying to interpret its main assumptions and the cultural patterns that fund it, as well as what kind of model of space it co-creates. In the light of the exhibition we will try to answer the question of how space constitutes the mental foundation of the model of the "Portuguese world". And how the spatial patterns of Portuguese culture are made present through the selected semiophores of the Portuguese World Exhibition.

Key words: space, semiophores, Portuguese World Exhibition, cultural patterns, "portuguese world"

Słowa kluczowe: przestrzeń, semiofory, Wystawa Świata Portugalskiego, wzory kultury, „świat portugalski”

WPROWADZENIE

Europa – jak pisał Fernando Pessoa – patrzy na świat twarzą Portugalii. Oczy społeczeństwa portugalskiego skierowane były zaś przez stulecia w stronę mórz i oceanów. Jednak wraz z załamaniem i upadkiem portugalskiego projektu imperialnego w XX wieku Portugalczycy stanęli przed wyzwaniem ponownego określenia swojego miejsca w przestrzeni. Dlatego wyruszyli w podróż po światach wyobrażonych, utkanych z różnych obrazów i wizji przeszłości.

Raz przedsięwzięta podróż – pisał José Saramago – oczywiście ma miejsce *w i przez* Portugalie [...]. Kiedy myślimy o podróżach, naleganie na rozróżnienie pomiędzy *w i przez* oraz *do* jest czymś więcej niż tylko grą słowną lub prostym ćwiczeniem słownictwa. W podjęciu decyzji o podróży *do* Portugalii, zadanie które sobie wyznaczyłem wymagało ode mnie pominięcia wielu rzeczy widzianych i spotkanych ludzi; na zdyskontowaniu założeń wynikających z powierzchownych spotkań; porzuceniu rutyny przewodników turystycznych i codziennych map jako jedynej drogi do historii i kultury mojego kraju².

Cel niniejszych rozważań podąża za duchem wypowiedzi Saramago. Podróż *do*, *w* Portugalii i *przez* Portugalie potraktujemy jako próbę spojrzenia na wzory kultury portugalskiej i ich wyobrażeniowe konfiguracje przestrzenne. Portuga-

² José Saramago, „Author's Preface to the English Edition”, w José Saramago, *Journey to Portugal. A Pursuit of Portugal's History and Culture* (Londyn: Penguin Random House, 2019), XI. Jeśli nie zaznaczono inaczej, cytowane fragmenty zostały przetłumaczone przez autora.

lia, rozumiana za Eduardo Lourenço jako „Przeznaczenie” wyznaczone przez mitologię *saudade*³, interesuje nas zatem nie jako przedmiot wiary, lecz badań. Idąc drogą wyznaczaną przez Saramago, Pessoa i Lourenço, spróbujemy spojrzeć na przestrzenny wymiar myślenia historycznego na przykładzie zarówno kultury portugalskiej, jak i dwudziestowiecznych praktyk społecznych Portugalczyków.

Już w ubiegłym wieku przedmiotem poznania historycznego stał się całokształt minionego okołoludzkiego świata. Przykładowo Marek Tamm i Zoltán Boldizsár Simon określili poszerzenie pola poznawczego historiografii w XXI wieku mianem *more-than-human history*⁴. Myślenie historyczne jako próba poznawczego ujęcia historycznego świata jest procesem modelowania minionej rzeczywistości – jej uproszczeniem, idealizacją czy też metaforyzacją. Nadanie znaczenia przestrzeni wiąże się z wypełnieniem treścią spacialnej formy (np. przy ustanowieniu granicy). Wydzielenie w i z przestrzeni jakiegoś obszaru wytwarza nową jakość – w narracji historycznej reprezentowaną przy pomocy takich pojęć jak miejsce, granica, region, państwo czy cywilizacja⁵. Aktywność wspólnoty zamieszkującej dorzecza Douro i Tagu w tak zarysowanym kontekście stanowi intrygujący przypadek przesuwania i przekraczania granic, ustanawiania kolejnych *padrão* w procesie tworzenia „imperium portugalskiego”.

Zanim jednak przejdziemy do omówienia przestrzennych wzorów kultury portugalskiej, zastanówmy się nad „obecnością” przestrzeni w myśleniu historycznym w celu określenia założeń wyjściowych poniższych refleksji. Czas pojmujemy w „przestrzeni”, ale nie na odwrót⁶. Co istotne, nie tylko mówimy o czasie, używając określeń przestrzennych, ale i prawdopodobnie myślimy o nim w ten sposób⁷. Być może doświadczanie czasu bez przestrzeni przypominałoby ruch bez punktu odniesienia – niczym kosmiczny „spacer” bez jakichkolwiek drogowskazów. Współczesne badania wskazują, iż ludzie nadają przestrzeni sens poprzez swoje działania i myślenie. Przestrzeń jest zawsze przez coś lub kogoś tworzona i istnieje w czasie, jest przestrzenią czegoś oraz funkcjonuje i powstaje między czymś (miejscami, myślami, planetami,

³ Eduardo Lourenço, *Portugal como Destino seguido de Mitologia da Saudade* (Lizbona: Gradiva, 1999).

⁴ Marek Tamm, Zoltán Boldizsár Simon, „Historical Thinking and the Human: Introduction”, *Journal of the Philosophy of History* 14, 3 (2020): 285–309; Tamm, Simon, „More-than-Human History: Philosophy of History at the Time of the Anthropocene”, w *Philosophy of History: Twenty-First-Century Perspectives*, red. Jouni-Matti Kuukkanen (Londyn: Bloomsbury, 2020), 198–215.

⁵ Przestrzeń bez miejsca i przestrzeń umiejscowiona to dwie kategorie, którymi będziemy się posługiwać w próbie odpowiedzi na pytanie o miejsce Portugalii. Por. Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, przeł. Agnieszka Morawińska (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1987), 92–131, 152–172.

⁶ Czas jest metaforyzowany dzięki kategoriom przestrzennym. Doświadczenie czasu jest możliwe poprzez przyjęcie punktu odniesienia („instancji koordynującej”) pozwalającego na „pomiar” czasu. Por. Witold Kula, *Miary czasu* (Warszawa: Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, 2004), 6–18.

⁷ Daniel Cassanto, Lera Boroditsky, „Time in the mind: Using space to think about time”, *Cognition* 6, 106 (2008): 579–593.

rzeczami etc.)⁸. Można przyjąć, że aktywność człowieka jest pierwotna wobec istnienia przestrzeni; to jak doświadczamy przestrzeni, „wylania się” bowiem z ludzkich działań podejmowanych między ludźmi – w „przestrzeni między-ludzkiej”⁹.

Jak można wyobrazić sobie świat historyczny bez przestrzeni? Nawet samo sformułowanie takiego pytania zakłada istnienie jakiegoś świata, w jakiejś przestrzeni – bez niej operacja historiograficzna byłaby kontemplacją czasu bez granic; wizją emocjonalno-zmysłowej egzystencji w wieczności. Przestrzenny fundament myślenia historycznego leży w samym jego jądrze, bowiem jego istotę stanowi przekraczanie granic między minionym, obecnym i tym, co nadejdzie¹⁰. Szczególnie interesujące w namyśle nad przestrzenią są kategorie myślowe granicy i graniczności, które nadają ramy nieuchwytnemu uniwersum przeszłości, tak temporalne, jak i spacialne¹¹.

Czas i przestrzeń to kategorie, które leżą u źródeł europejskiego punktu widzenia. W pozaeuropejskich językach i kulturach prymarność czasu nie jest oczywista¹². Czas w kulturze europejskiej odgrywał jak dotąd rolę pierwszoplanową: stanowił zasadniczą część okularów, przez które Europejczycy patrzyli na świat¹³. Jak pisał Reinhart Koselleck w ramach społecznej praktyki badawczej historyków: „Wobec formalnej alternatywy: przestrzeń lub czas, zdecydowana większość historyków opowiedziała się za – słabo uzasadnioną – dominacją czasu”¹⁴. Jeff Malpas stwierdził z kolei, iż: „Jak długo historia jest przedmiotem refleksji, nawet zakładana historia «globalna» jest historią, która

⁸ Por. Stefan Papp, *Przestrzeń* (Kraków: Universitas, 2002), 43–45.

⁹ Zob. Piotr Sztompka, *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej* (Kraków: Wydawnictwo Znak Horyzont, 2016).

¹⁰ Por. Chris Lorenz, *Przekraczanie granic. Eseje z filozofii historii i teorii historiografii*, przeł. Monika Bobako, Roman Dziergwa (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2009).

¹¹ Wojciech Wrzosek, *O myśleniu historycznym* (Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Epigram, 2009), 78–88; Marek Bieńczyk, „Kłątwa graniczna”, w: Marek Bieńczyk, *Książka twarzy* (Warszawa: Świat Książki, 2011), 293–314; Jurij Łotman, *Uniwersum umysłu. Semiotyczna teoria kultury*, przeł. Bogusław Żyłko (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2008), 207 i n. Por. Edmund Leach, Algirdas Julien Greimas, *Rytuały i narracje*, przeł. Michał Buchowski, Anna Grzegorzczak, Ewa Umińska-Plisenko (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989), 46–49.

¹² Co zauważył np. Benjamin Lee Whorf, badając język Indian Hopi. Zob. Benjamin Lee Whorf, *Język, myśl i rzeczywistość*, przeł. Teresa Hołówna (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982), 104–107.

¹³ Badania nad wieloma językami z całego świata pokazały, iż nie istnieje uniwersalna hierarchia ludzkich zmysłów. Taka hierarchia (czyli hierarchia fundamentów orientacji w świecie) zależna jest od kultury i języka. Wzrok nie jest więc nadrzędnym zmysłem we wszystkich kulturach świata, jak starali się przekonywać przez wieki Europejczycy, ale jest on najważniejszy dla kultury europejskiej. Zob. Asifa Majid, Seán G. Roberts, Ludy Cilissen, Karen Emmorey, Brenda Nicodemus, Lucinda O'Grady, Bencie Woll, Barbara LeLan, Hilário De Sousa, Brian L. Cansler et al., „Differential Coding of Perception in the World's Languages”, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115, 45 (2018): 11369–11376.

¹⁴ Reinhart Koselleck, *Warstwy czasu. Studia z metahistorii*, przeł. Krystyna Krzemieniowa i Jarosław Merecki (Warszawa: Oficyna Naukowa, 2012), 70.

wyłania się i jest artykułowana z uwzględnieniem specyficznych miejsc – raczej artykułuje zestaw korelacji pomiędzy lub poprzez miejsca niż w jakiś sposób zupełnie abstrahuje od nich”¹⁵. Zaznacza tym samym, że przestrzeń bez miejsca, tak samo jak historia bez miejsca i usytuowania, nie jest możliwa do pomyślenia¹⁶. Historiograficzne przestrzenie¹⁷ odgrywają rolę sceny, na której historycy umiejscawiają zjawiska historyczne. Koselleck twierdzi w tym kontekście, że przestrzeń należy do warunków możliwych historii tak samo jak czas. „Ale przestrzeń sama ma historię. Przestrzeń jest zarówno metahistorycznym warunkiem wszelkich możliwych historii, jak i sama poddaje się uhistorycznieniu, ponieważ zmienia się społecznie, gospodarczo, politycznie”¹⁸. To podwójne użycie jest najczęstszym powodem niejasności związanych z kategorią przestrzeni. Doprecyzujemy zatem, iż w kontekście refleksji nad dziejami mówimy o przestrzeni jako sferze widzialności, o czasie zaś jako sferze niewidzialnej. Gdyby przestrzeń była jedynie tym, co prezentują mapy, to odpowiedź na pytanie o jej istotę byłaby namacalna, bowiem stanowiłaby naoczną reprezentację zjawisk. Jednak nie trudno odnieść wrażenie, że zagubiony zostaje wówczas sens. Potrzebna jest zatem inna droga – spojrzenie na sposoby posługiwania się przestrzenią. Byłaby to próba podążania za przestrzenią śladem jej skutków, opisanie tego, jak wpływa na świat okołoludzki i jak on działa na nią¹⁹.

W niniejszym artykule przyjrzymy się funkcjonowaniu przestrzeni na konkretnym przykładzie praktyki społecznego modelowania minionej rzeczywistości w ramach Wystawy Świata Portugalskiego (*Exposição do Mundo Português*) z 1940 roku. Perspektywa Wystawy umożliwi nam analizę modelu „świata portugalskiego” i propozycję stworzenia klucza interpretacyjnego, mającego na celu zrozumienie istoty portugalskich wyobrażeń przestrzennych. Przyjrzymy się ekspozycji w perspektywie teorii semioforów Krzysztofa Pomiana, próbując dokonać interpretacji głównych założeń Wystawy i fundujących ją wzorów kultury oraz tego, jakiego rodzaju model przestrzeni współtworzy. W świetle wystawy postaramy się odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób przestrzeń stanowi fundament myślowy modelu „świata portugalskiego”. Mówiąc lakonicznie, zastanowimy się, gdzie leży Portugalia?

¹⁵ Jeff Malpas, „Topologies of History”, *History and Theory* 58, 1 (2019): 9.

¹⁶ Por. William Rankin, „How the Visual is Spatial: Contemporary Spatial History, Neo-marxism, and the Ghost of Braudel”, *History and Theory* 59, 3 (2020): 311–342; Leif Jerram, „Space: A Useless Category for Historical Analysis?”, *History and Theory* 52, 3 (2013): 400–419.

¹⁷ Jerzy Topolski, „Transfiguracje przestrzeni w narracji historycznej”, w Jerzy Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię? Tajemnice narracji historycznej* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1996), 141–154.

¹⁸ Koselleck, *Warstwy czasu*, 71.

¹⁹ Analogiczną strategię poznawczą obrał w odniesieniu do zagadnienia czasu Rüdiger Safranski, *Czas. Co czyni z nami i co my czynimy z nim*, przeł. Bogdan Baran (Kraków: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, 2017), 8–9.

JĘZYK I WZORY KULTURY

Zastanawiając się nad specyfiką portugalskich sposobów pojmowania przestrzeni, rozpoczniemy od ogólnych rozważań o specyfice języka Portugalczyków. Każda wspólnota ma własny językowy obraz świata²⁰, w którym odbija się jej kulturowo-historyczna specyfika²¹. W jaki sposób język portugalski kształtuje przestrzeń²²? W kontekście przestrzeni język portugalski charakteryzuje się egocentryzmem, co jest typowe dla języków indoeuropejskich. W sytuacjach dnia codziennego orientacja w świecie ma charakter subiektywny. Postrzeganie przestrzeni w języku portugalskim opiera się na potrójnym rozróżnieniu *isto-isso-aquilo* (używane w celu wskazywania obiektu, zależne od odległości danego przedmiotu od mówiącego) oraz *aqui-aí-ali* oraz *cá-lá* (tutaj-tu-tam oraz tu-tam), które istnieje też w hiszpańskim (ale już nie w polskim, angielskim czy francuskim). Wskazywanie obiektów w przestrzeni oraz sposoby opisu kierunku jest zróżnicowane, jednakże jego główną cechą pozostaje *egocentryczny* punkt widzenia. Nie odnosi się on bowiem do stron świata (tak jak np. w oryginalnej wizji świata Kuuk Thaayorre), lecz do własnego doświadczenia percepcji. Geocentryczne wizje rzeczywistości (bazujące na kierunkach stron świata czy uwzględniające wysokość: na górze / na dole bądź odległości od środka, czyli centrum/obrzeże)²³ są szczególnie przydatne w przypadku wspólnot wędrownych, które stale muszą się zastanawiać nad swoim położeniem w przestrzeni, aby nie zgubić drogi, co pozwala na łatwiejsze i niemal intuicyjne wskazywanie, gdzie jest wschód, a gdzie zachód, niż innym społeczeństwom współczesnym. Ciało zatem to dla Portugalczyków absolutne „tu”, punkt orientacyjny dla każdego „tam” – jak powiedziałby portugalski filozof José Gil²⁴. Warto zwrócić także uwagę na czasowniki służące do opisywania przestrzeni. W języku portugalskim występują czasowniki *haver/ser/estar* i *ficar* (być, znajdować się), używane w zależności od reguł gramatycznych i opisywanego kontekstu oraz związany z nimi częsty problem osób uczących się języka portugalskiego (a także hiszpańskiego): posługiwanie się *haver/ser/estar* czy *ficar* przy opisywaniu położenia. Bogactwo i różnorodność sposobów postrzegania stosunków przestrzennych w języku portugalskim wskazuje na istotną rolę spacialności w tej kulturze. W szczególności jest to widoczne w przypadku określania kierunków

²⁰ Por. Jerzy Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012), 11–34.

²¹ Dla zrozumienia sposobów pojmowania przestrzeni i terytorium portugalskiego nieocenione są rozważania Ewy Łukaszyk w pracy *Terytorium a świat. Wyobrażeniowe konfiguracje przestrzeni w literaturze portugalskiej od schyłku średniowiecza do współczesności*, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003).

²² Mówimy tutaj o języku portugalskim w jego europejskiej odmianie. Por. Barbara Hlibowicka-Węglarz, *Portugalskie języki kreolskie w Afryce* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013).

²³ Por. Benjamin Bergen, *Latające świnie. Jak umysł tworzy znaczenie?*, przeł. Zuzanna Lamża (Kraków: Copernicus Center Press, 2017), 252–258.

²⁴ José Gil, *Metamorphoses of the Body*, przeł. Stephen Muecke (Minnesota: University of Minnesota Press, 1998), 57–85.

świata, co wiąże się prawdopodobnie ze znaczeniem wypraw geograficznych i morskiej ekspansji dla kultury portugalskiej. Portugalczycy wskazują kierunki świata następująco: północ jako *norte*, inicjał N, nazywana jest też „setentrio-nal” lub „boreal”; południe jako *sul*, inicjał S, nazywana także „meridional” lub „austral”; wschód jako *leste* lub *este*, inicjał L lub E, określane także jako „oriente”, „nascente” lub „levante”; zachód zaś jako *oeste*, inicjał O lub W, określa się także „ocidente” lub „poente” (Zachód Słońca) dla wskazania strony, po której zachodzi Słońce, a nie jako dokładnego punktu, niezmiennego w różnych porach roku. Powstaje zatem pytanie: jaki językowy obraz świata powstaje dzięki różnorodności sposobów opisu kierunków świata?

Po pierwsze uważamy, że można – biorąc pod uwagę powyższe opisy – dostrzec w języku portugalskim pewne elementy geocentrycznych ram odniesienia. Występują one przede wszystkim w przypadku określania kierunków świata – terminów używanych w szczególności w żegludze, nawigacji, wypraw morskich, czyli społecznie usytuowanych praktyk podróżowania. Jest to kluczowy element portugalskiej przestrzeni społecznej²⁵ rozumianej jako kolektywnie i kulturowo warunkowaną formę praktyk związanych z oswajaniem przestrzeni. Konfiguracje przestrzenne i wyobrażenia o nich stanowią fundament, na którym dana grupa tworzy swoją tożsamość i wyznacza kierunki działania wspólnoty skupiające starania poszczególnych działających i aktorów²⁶. Émile Durkheim w *Elementarnych formach życia religijnego* zaznaczał:

Wyobrażenie przestrzeni polega przede wszystkim na podstawowej koordynacji danych doświadczenia zmysłowego. Lecz owa koordynacja nie byłaby możliwa, gdyby poszczególne części przestrzeni jakościowo nie różniły się między sobą, gdyby rzeczywiście między sobą były wymienialne. Aby zaistniała możliwość przestrzennego rozmieszczenia rzeczy, musi istnieć możność różnicującego ich usytuowania (podkr. K.K.). [...] Wszystkie te rozróżnienia wiążą się oczywiście z tym, że różnym obszarom przyznano różne wartości uczuciowe. A ponieważ wszyscy ludzie tej samej cywilizacji wyobrażają sobie przestrzeń w taki sam sposób, to oczywiście również te uczuciowe wartości i zależne od nich rozróżnienia muszą być wspólne, co prawie nieuchronnie prowadzi do wniosku, że mają one społeczne pochodzenie²⁷.

Możliwość przestrzennego rozmieszczenia rzeczy jest warunkowana przez językowe osobliwości danej kultury. Język i kultura portugalska wskazują zaś, tak jak wskazywał Durkheim, na możliwość różnorodnego usytuowania rzeczy w danej przestrzeni.

²⁵ Podstawowym narzędziem społecznego osvajania przestrzeni jest mapa, która pełni analogiczną rolę jak zegar dla czasu. Por. Norbert Elias, *Esej o czasie*, przeł. Ada Łobożewicz (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2017).

²⁶ Używam zamiennie obydwu terminów jako funkcjonujących i zdomowionych w naukach społecznych.

²⁷ Émile Durkheim, *Elementarne formy życia religijnego*, przeł. Anna Zadrożyńska (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990), 10–11.

W jaki sposób przekazywany i podtrzymywany był model przestrzeni portugalskiej?²⁸ Na przykładzie refleksji nad Wystawą Świata Portugalskiego w perspektywie gramatyki kultury portugalskiej możemy wskazać „[...] pewien porządek na metapoziomie w stosunku do wszelkich artefaktów, w tym żywionych przekonań przez uczestników danej kultury”²⁹. Aby określić ten metapoziom (gramatykę), należy dokonać fuzji i rozszczepienia badanego przedmiotu³⁰. Wytwory Wystawy – jej semiofory – stanowią reprezentacje tego porządku, są dostępną obserwatorowi czy interpretatorowi „tkanką”, w której przejawiają się wzory kultury portugalskiej. Praktyka komunikacji społecznej – w naszym przypadku modelowania społecznej wizji przeszłości – posiada właściwą jej w danej czasoprzestrzeni gramatykę. Jeśli podmiot (władze *Estado Novo*) chce działać skutecznie, musi respektować (świadomie lub nie) to, co nazywamy tutaj gramatyką kultury portugalskiej. Wystawa będzie zatem traktowana jako przykład skutecznego działania w ramach danej praktyki kulturowej. Można postawić tezę, iż obowiązujące w danym czasie i przestrzeni wzory kultury³¹ (obowiązujące w danej wspólnocie sposoby myślenia układające się we wzory kultury) wyznaczają horyzont możliwości danej społeczności. Wzór kultury to wykształcona w danej wspólnocie wizja świata, którą tworzą ludzie osadzeni w pewnym środowisku społeczno-kulturowym. Ludzie (jako aktorzy czy działający) zarówno tworzą wzór, jak i podlegają wytworzonym przez siebie regułom w ramach tego wzoru. Zatem aby działać skutecznie, realizować założone cele – na przykład modelować dane praktyki społeczne – należy osadzić je i dostosować do danego wzoru.

SEMIOFORY

Semiofory (od *phero*, czyli nieść, odnoszącego się do ukierunkowującego ruchu oraz *semeion*, czyli odniesienia do nieobecnej przyszłości przedmiotu) to nośniki znaczeń i semiotyczne łączniki między sferą „widzialną” wzoru kultury – jego przedmiotami oraz reprezentacjami w świecie okołoludzkim – a sferą „niewidzialną”. Stanowią i ustanawiają one miejsca graniczne między tym co widzialne (obecne) i niewidzialne (nieobecne)³². Właśnie w tej perspektywie postaramy się spojrzeć na Wystawę Świata Portugalskiego oraz przejawiające się przez nią wzory kultury portugalskiej. Przedmiotem rozważań będą w szczególności

²⁸ Por. Paul Connerton, *How Modernity Forgets* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 99 i n.

²⁹ Anna Pałubicka, *Gramatyka kultury europejskiej* (Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Epigram, 2013), 14.

³⁰ Graham Harman, *Traktat o przedmiotach*, przeł. Marcin Rychter (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013), 145–152.

³¹ Pałubicka, *Gramatyka*, 50, 95–105, 173, 200, 205.

³² Krzysztof Pomian, *Zbieracze i osobliwości. Paryż-Wenecja XVI–XVIII wiek*, przeł. Andrzej Piękos (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001), 35–42.

sposoby pojmowania przestrzeni i czasu, czyli wyobraźniowych konfiguracji przestrzennych reprezentowanych przez semiofory portugalskiej Wystawy.

Uważny przechodzień – *flâneur* – spacerując po obrzeżach Lizbony w czerwcu 1940 roku, natknąłby się na niecodzienny widok. Na drodze ku Wieży (*Torre de Belém*) – w przestrzeni, w której niegdyś odprawiane były msze i rytuały przed wyprawami Bartolomea Diaza, Vasco da Gamy, Pedra Cabrala, a jeszcze niedawno (z perspektywy przechodnia) przed klasztorem Hieronimitów, miejsca-semioforu portugalskich odkryć geograficznych, panowała pustka – spacer zostałby nagle przerwany przez obecność czterech rycerzy. Każdy z nich w pełnym rynsztunku strzeże wejścia do wyobrażonego świata pełnego fantazmatów portugalskich. To właśnie ten świat, czyli *Exposição do Mundo Português* (Wystawa Świata Portugalskiego), jest przedmiotem naszych rozważań. Wystawa Świata Portugalskiego to przede wszystkim spektakl władzy *Estado Novo*³³. *Exposição* była zatem sceną, dramatyczną przestrzenią, na której on się odbywał³⁴. Wydarzenie to było swoistą emanacją „polityki ducha” („*política do espírito*”) prowadzonej przez twórców Nowego Państwa. Wystawa Światowa była jednym z kluczowych elementów tej polityki, na którą składał się szereg praktyk zmierzających ku konsolidacji władzy i stworzeniu wielkiej narracji, wielkiego obrazu Portugalii w XX wieku. Wystawę traktujemy tutaj jako sytuację komunikacyjną (szerzej sytuację semiotyczną³⁵) złożoną z semioforów (przy czym cała Wystawa także może zostać ujęta jako semiofor). Kwestią zasadniczą dla wystawy jako sytuacji komunikacyjnej jest stworzenie takiej reprezentacji, która rozwinie u uczestnika wrażenie pojawienia się na scenie przedstawianych wydarzeń, czyli swoistej immersji czasoprzestrzennej oraz psychologicznej. W celu wywołania doświadczenia immersji reprezentacja (tutaj wystawa) musi posiadać cechy świata³⁶ – czyli musi wytworzyć odpowiedni model. Wszelkie obiekty wchodzące w skład wystawy są semioforami – przedmiotami niosącymi znaczenia. Charakteryzuje je zasada, wedle której „użyteczność i znaczenie wykluczają się nawzajem: im bardziej przedmiot obciążony jest znaczeniem, tym mniejsza użyteczność i odwrotnie”³⁷. Jak pisał Krzysztof Pomian: „Nazwę «semiofory» nadamy przedmiotom uznawanym w danej społeczności za nośniki znaczeń, a zatem tak wytwarzanym lub wystawianym, by przyciągać spojrzenie z wyłączeniem wszelkiej innej funkcji bądź zachowując przy tym również funkcję użytkową”³⁸.

³³ Fernando Rosas, „Estado Novo, Império e Ideologia Imperial”, *Revista de História das Ideias* 17 (1995): 19–32; Luis Ángel Sánchez-Gómez, „Imperial faith and catholic missions in the grand exhibitions of the Estado Novo”, *Análise Social* XLIV, 193 (2009): 671–692.

³⁴ Por. Stanisław Filipowicz, *Mit i spektakl władzy* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988), 211–243.

³⁵ Za Marcin Napiórkowski, *Kod kapitalizmu* (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2019), 33–44.

³⁶ Por. Micheal Heim, *Virtual Realism* (New York: Oxford University Press, 1998), 90 i n.

³⁷ Pomian, *Zbiórce*, 48–49.

³⁸ Krzysztof Pomian, *Historia. Nauka wobec pamięci* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006), 100.

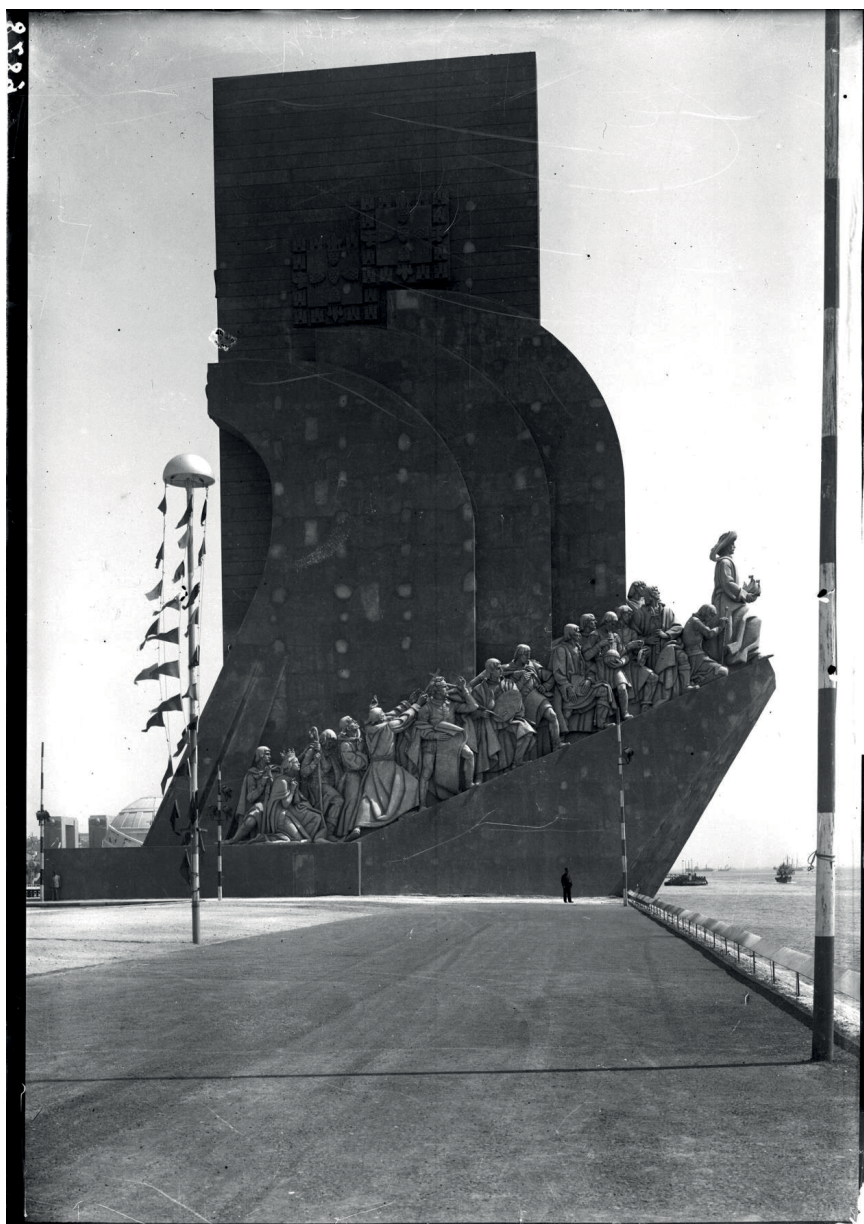
Semiofory z Wystawy Świata Portugalskiego (i sama wystawa jako semiofor) zostały wytworzone za sprawą wspólnotowego *praxis*, społecznej praktyki intencjonalnie skierowanej ku teraźniejszej przeszłości. Przedmioty wpisują się w teorię semioforów, ponieważ Wystawa z założenia bazuje na obiektach nieużytecznych, ale obciążonych znaczeniem. Semioforyczność danego przedmiotu polega na tym, iż pierwotna wyższość oparta na użyteczności, zostaje zastąpiona przez znaczące. Co więcej, semiofor staje się w pełni semioforem w momencie, gdy staje się elementem większej całości, takiej jak wystawa czy kolekcja. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na idee Ewy Domańskiej, rozwijającej teorię semioforów – z jednej strony odnosząc ją do „przedmiotów semiotycznych” Charlesa Sandersa Pierce’a i relacji referencji w postaci indeksu (wskaźnika), z drugiej zaś, w myśl refleksji Eduardo Kohna i Terrence’a Deacona przekształcając i redefiniując semiofor jako „rodzaj «zjawiska teleologicznego», które jest ukierunkowane i determinowane przez coś (to znaczy kształtuje się przez relację do czegoś), co jest nieobecne”³⁹. To „coś” Domańska określa jako „konstytutywną nieobecność”, co w naszym przekonaniu koresponduje z ideą Pomiana o pojmowaniu semioforów jako łączników pomiędzy widzialnym (obecnym) a niewidzialnym (nieobecnym).

Zastanówmy się zatem, jak poprzez wybrane semiofory Wystawy uobecniają się przestrzenne wzory kultury portugalskiej. Jedną z wielu ilustracji jest *Padrão dos Descobrimentos*, czyli Pomnik Odkrywców autorstwa architekta Cottinelliego Telmy i rzeźbiarza Leopolda de Almeidy, po raz pierwszy wzniesiony w ramach *Exposição do Mundo Português* w 1940 roku. Zbudowany z nietrwałych materiałów, miał lekką, żelazno-cementową konstrukcję, a kompozycja rzeźbiarska była uformowana w gipsie i scalona drewnianą i żelazną ramą oraz balustradą. Zwrócony prostopadłe do rzeki Tag, monument miał odzwierciedlać i unaoczniać doniosłość dziejową odkryć geograficznych. Czoło *Padrão* zwrócone zostało na południe, co miało symbolizować kierunek wypraw pierwszych żeglarzy. Konstrukcja pomnika przedstawiała w sposób schematyczny statek z trzema żaglami. Na pochyłej płaszczyźnie z obydwu stron wyrzeźbiono żagle oraz dwa ciągi postaci, którym przewodzi, na dziobie, sternik całego portugalskiego projektu ekspansjonistycznego – infant Henryk zwany Żeglarzem. W 1960 roku, z okazji obchodów 500-lecia śmierci księcia Henryka, wzorzec został zrekonstruowany w betonie i kamieniu.

Semioforyczność tego monumentu objawia się nie tylko w jego wizualnej formie, lecz przede wszystkim w nazwie. Znaczącym niniejszego semioforu jest termin *Padrão*, znaczącym zaś portugalska praktyka stawiania *padrões*, czyli sposobu na wyznaczanie granicy znanego czy też zawłaszczonego świata⁴⁰.

³⁹ Ewa Domańska, „Semiofory i pneumatofory w perspektywie biohumanistycznej (Przypadek korzeni oddechowych cypriśnika błotnego)”, w *Wśród ludzi, rzeczy i znaków. Krzysztofowi Pomianowi w darze*, red. Andrzej Mencwel, Jacek Migasiński, Paweł Rodak, Małgorzata Szpakowska (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2015), 352.

⁴⁰ Alice Nogueira Alves, Vera Mariz, „O Padrão dos Descobrimentos como «Imagem da Marca» do Estado Novo”, w *Genius Loci. Lugares e significados. Breves reflexões*, red. Lúcia Rosas, Ana Cristina Sousa, Hugo Barreira (Porto: CITCEM, 2016), 47.

Ilustracja 1. *Padrão dos Descobrimentos*, Paulo Guedes (1886–1947), Arquivo Municipal de Lisboa (AML), Kod referencyjny: PT/AMLSB/CMLSBAH/PCSP/004/PAG/000381.

Padrões były kamiennymi kolumnami stawianymi w celu zaznaczenia pierwszeństwa w roszczeniu do nowo odkrytych ziem. Na filarze lub podstawie umieszczano inskrypcje w języku łacińskim i portugalskim oraz podawano

rok, nazwisko żeglarza i imię króla panującego ówczesnie w Portugalii. Były to znaki graniczne używane przez portugalskich podróżników takich jak Diogo Cão czy Vasco da Gama w XV i XVI wieku. Kamienne kolumny z herbem Portugalii i krzyżem umieszczonym na szczycie nie pełniły jedynie funkcji granicy między Imperium a resztą świata, lecz funkcjonowały w kulturze jako znak Królestwa bezkresu. Interpretacje *padrão* jako znaczącego odgrywały kluczową funkcję dla wzorów kultury, bowiem jako symbol granicy ustanawiały miejsce Portugalii w świecie. Cywilizacyjna misja Portugalczyków polegać miała bowiem na ciągłej duchowej ekspansji, ustanawianiu nieograniczonej przestrzeni. „Cywilizacja portugalska” jest bytem wirtualnym, a *padrões* to jedynie i aż jej oznaki bytowania w świecie realnym – materialny nośnik wiecznej przestrzeni. Taką właśnie wizję przedstawił także Fernando Pessoa w poemacie *Padrão*:

Trud jest wielki, a człowiek tak mały.
Ja, żeglarz, Diogo Cão, pozostawiłem
Ten znak u stóp piasków śniadych
I dalej przed siebie z wiatrem płynę.

Dusza jest boska, a dzieło tak niedoskonałe.
Ten kamień mówi do wiatru i nieba,
Że z tego, com zamierzył, część tylko wykonałem;
Tylko do Boga należy, co jeszcze do zrobienia.

Do ogromnego, bezkresnego oceanu
Mówią te Piątki, które tutaj widzisz,
Że morze z końcem dane Grekom i Rzymianom:
Morzem bez końca Portugalia płynie.

A krzyż na górze mówi, że to, co w mej duszy,
Co rozpala gorączkę we mnie żeglowania,
Znajdę dopiero tam, gdzie pokój Boży,
Gdzie port, co wieczną będzie mi przystanią⁴¹.

Dopłynięcie do wskazywanej przez Pessoa wiecznej przystani wymagało skonstruowania symbolicznej więzi z wzniosłymi dziejami portugalskich podróżników. Tę rolę miał w trakcie Wystawy Świata Portugalskiego spełniać *Nau Portugal*⁴².

⁴¹ Pessoa, *Mensagem/Przesłanie*, 79.

⁴² *Nau* to ogólna nazwa dużych statków mieszczących 200 osób, do XV wieku używanych w dalekich podróżach. W kilku dokumentach historycznych *nau* pojawia się pod nazwą *nave* (od łac. *navis*, „statek”), terminem używanym między XIII a XV w. Jest przeciwieństwem *embarcação*, określenia stosowanego do łodzi o mniejszych rozmiarach, używanych w małych wyprawach.

Ilustracja 2. *Nau Portugal*, Eduardo Macedo Portugal (1900–1958), AML, Kod referencyjny: PT/AMLSB/CMLSBAH/PCSP/004/EDP/001550.

Idea powstania tego semioforu wyszła od Leitão de Barrosa i zakładała powstanie statku, który będzie wzorcową rekonstrukcją przeszłości. Statek ten, nazwany *Nau*, był w rzeczywistości repliką siedemnastowiecznego galeonu indyjskiego⁴³. Został zbudowany w stoczni w Aveiro i przewrócił się kilka minut po wodowaniu w czerwcu 1940 roku. Z wielkim wysiłkiem przywrócono go do pozycji pionowej, a następnie dzięki pomocy marynarzy angielskich pod kierunkiem komandora Spencera został eskortowany do Lizbony⁴⁴. *Nau Portugal* zaprojektowano tak, aby symulował portugalski galeon indyjski, zgodnie z duchem historycznych analogii do ery odkryć i narodowego uniesienia przenikającego wystawę. Wspaniałość statku i fantazyjna dekoracja jego wnętrza uzyskana głównie dzięki wykorzystaniu snycerki z opuszczonych klasztorów (czyli możemy uznać *Nau* także za odpad przekształcony w semiofor) byłaby wizytówką Portugalii w podróży, do których był przeznaczony. Jednak jego prawdziwe przeznaczenie było zupełnie inne. Nieprzydatny do żeglugi z powodu błędów popełnionych w projekcie, pełnił w trakcie Wystawy jedynie funkcję reprezentatywną. Ograniczony do roli eksponatu w dokach w Belém, po zakończeniu swojej funkcji statek doznał nieodwracalnych uszkodzeń spowodowanych cyklonem z 1941 roku, kończąc swoje dni jako barka transportowa na rzece Tag⁴⁵.

⁴³ Por. Filipe Vieira de Castro, *A Nau de Portugal. Os navios da conquista do Imperio do Oriente 1498–1650* (Lizbona: Prefácio Edição de Livros e Revistas, 2003).

⁴⁴ Zob. materiał wideo dotyczący omawianego semioforu: António Lopes Ribeiro, „Documentário A Nau Portugal”, <http://www.cinept.ubi.pt/pt/filme/8644/A+Nau+Portugal> (dostęp: 10.02.2021).

⁴⁵ Sílvia Ferreira, „«O Pavilhão do Mar»: a Nau Portugal da Exposição do Mundo Português (1940) ou a arte da talha ao serviço da cenografia política”, *Cadernos do Arquivo Municipal* 7 (2017): 257–288.

Powstawanie semioforów polega najczęściej na ewolucji od funkcji użytkowej do funkcji niesienia znaczenia. To emblematyczny przykład przekształcenia funkcji przedmiotu, bowiem kondycja semioforu nigdy nie jest przypisana przedmiotowi raz na zawsze, co widać na przykładzie późniejszych losów *Nau*. Żaden przedmiot nie jest ze swej istoty semioforem. Twórcy Wystawy pragnęli stworzyć statek, który dzięki swojej funkcji użytkowej będzie także niósł znaczenie – będzie łącznikiem zwiedzających z opiewanymi w Wystawie czynami z przeszłości; będzie odtwarzał wyobrażenie o portugalskim „złotym wieku”. Starano się zatem stworzyć rzecz jednocześnie użyteczną i widzialną, a ponadto semiofor niosący znaczenie i odnoszący się do niewidzialnej tkanki kultury. Czy gdyby *Nau Portugal* został skonstruowany prawidłowo, to znaczy spełniałby założoną przez twórców funkcję użytkową, dalej mielibyśmy do czynienia z semioforem? Naszym zdaniem tak, bowiem przedmioty niosące znaczenie są nimi dzięki roli, jaką przypisują im obserwatorzy. Jeśli pełniłby tę funkcję, jednocześnie realizując swoje przeznaczenie użytkowe, nie traciłby w kontekście Wystawy semioforycznego statusu. Być może *Nau Portugal* zostałby obdarzony jeszcze większym znaczeniem, dzięki symbolicznemu czy też rytualnemu odtwarzaniu aktu odbicia od brzegów Tagu i rozpoczęcia symulowanej wędrówki ku nieznanym łądom. Możliwe, że wówczas semiofor *Nau Portugal* byłby wzorcowym przykładem *re-enactment*, bowiem jak pisał Robin G. Collingwood: „Myślenie na modłę dziejową oznacza, że możesz powiedzieć: «wiem, co zamierzał człowiek, który rzecz tę wykonał (napisał, zaprojektował, posłużył się nią etc.)»”⁴⁶.

PORTUGALIA JAKO PRZESTRZEŃ BEZ MIEJSCA

Portugalczyki za sprawą swojego położenia geograficznego są „odwiecznie” związani z bezkresem Oceanu Atlantyckiego⁴⁷. Najdobitniej wyraził się w tym kontekście „człowiek, który narysował Portugalie”, geograf Orlando Ribeiro, opisując rozdarcie Portugalii na dwie przestrzenie, stanowiące wielki

⁴⁶ Robin G. Collingwood, *Autobiografia. Z dziejów mojego myślenia*, przeł. Izabela Szyrocka (Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 2013), 107.

⁴⁷ Warto przywołać w tym miejscu tezę Fredericka Jacksona Turnera – znaną pod nazwą *Frontier Thesis* – wedle której demokracja amerykańska była konstruowana wraz z amerykańską granicą. „To wieczne odradzanie się, ta płynność amerykańskiego życia, ta ekspansja na zachód, przedstawia siły, które zdominowały amerykański charakter”. Punktem odniesienia dla kształtującej się w XIX stuleciu demokracji w Ameryce była zdaniem Turnera ekspansja, ciągle przesuwanie granicy na zachód, w głąb kontynentu. Model przestrzeni portugalskiej był zaś odwróceniem tezy Turnera, bowiem charakter tożsamości portugalskiej wykształcał się w odniesieniu do Atlantyku i posiadłości zamorskich, nie zaś ziem kontynentalnych (jak dowodził Turner: „Prawdziwym punktem widzenia w historii tego narodu nie jest wybrzeże Atlantyku, lecz Wielki Zachód”). Frederick J. Turner, *The Significance of the Frontier in American History*, rozdz. I, <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/afp/turner.htm> (dostęp: 20.02.2021).

kontrast obszary oceaniczne i śródziemnomorskie⁴⁸. Morze Śródziemne i Ocean Atlantycki – to w odniesieniu do nich zostało ukute określenie Lizbony jako „balkonu Europy”⁴⁹. Terytorium zajmowane przez daną społeczność było i jest niezbędne do własnej identyfikacji⁵⁰. To zawieszenie między dwoma światami rzutowało przez wieki na Portugalczyków – czy są oni jeszcze częścią Europy, czy imperium znajdującym się na wielu kontynentach? Za emblemat wyobrażeń o miejscu w świecie Portugalii można uznać niekonwencjonalną mapę prezentowaną na Wystawie Świata Portugalskiego, a wcześniej na wystawie kolonialnej w Porto. Mapa była klasycznym semioforem⁵¹ – jako obciążona znaczeniem bezużyteczna wizualizacja przestrzeni przenosiła adresata w wyobrażony przybytek Portugalii. Jej tytuł „*Portugal não é um país pequeno*” (Portugalia nie jest małym krajem) korespondował z przedstawionym na niej obrazem. Była to kartograficzna manipulacja, która polegała na nałożeniu terytoriów wszystkich ówczesnych portugalskich kolonii na mapę Europy (stworzono także analogiczną mapę, nakładając imperium portugalskie na obszar Ameryki Północnej). Mozambik leży nad sąsiednią Hiszpanią (z Lourenço Marques w pobliżu Sewilli i Beirą w lodowatych wzgórzach Pirenejów), zajmuje Francję (z Rovumą biegnącą w kierunku Dunaju) i graniczy z przedstawieniem Angoli, która wchłania

⁴⁸ Orlando Ribeiro, *Portugal, o Mediterrâneo e o Atlântico. Estudo geográfico* (Coimbra: Coimbra Editora, 1945), 63, 86.

⁴⁹ Oskar Halecki wskazuje także na związki Półwyspu Iberyjskiego z kontynentem afrykańskim, cytując określenie Gonzague’a de Reynolda dla całego Półwyspu Iberyjskiego jako „Euroafryki”. Zob. Oskar Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, przeł. Jan Maria Kłoczowski (Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2002), 75 (i przypis 18). Mianem „balkonu Europy” określa się także najwyższy punkt widokowy we współczesnej Lizbonie, w dzielnicy Graça – *Miradouro da Senhora do Monte*.

⁵⁰ Badania nad tożsamością Portugalczyków: José Mattoso, *Identificação de um País. Ensaio sobre as Origens de Portugal*, t. II (Lizbona: Editorial Estampa, 1985); *A Memória da Nação*, red. Francisco Bethencourt, Diogo Ramada Curto (Lizbona: Livraria Sá da Costa, 1991); Boaventura de Sousa Santos, *Pela Mão de Alice – O Social e o Político na Pós-Modernidade* (Porto: Edições Afrontamento, 1994); João Leal, *Etnografias Portuguesas (1870–1970). Cultura Popular e Identidade Nacional* (Lizbona: Publicações Dom Quixote, 2000); Vitorino Magalhães Godinho, *Portugal: A Emergência de uma Nação* (Lizbona: Colibri, 2004); Sérgio Campos Matos, *Consciência Histórica e Nacionalismo – Portugal, séculos XIX e XX* (Lizbona: Livros Horizonte, 2008); José Neves, *Comunismo e Nacionalismo em Portugal – Política, Cultura e História no Século XX* (Lizbona: Tinta-da-china, 2008); Luís Trindade, *O Estranho Caso do Nacionalismo Português* (Lizbona: Imprensa de Ciências Sociais, 2008); *Identidade Nacional, Inclusão e Exclusão Social*, red. José Manuel Sobral, Jorge Vala (Lizbona: ICS, 2010); José Mattoso, Duarte Belo, Suzanne Daveau, *Portugal – O Sabor da Terra. Um retrato histórico e geografico regiões* (Lizbona: Temas e Debates, 2011); José Miguel Sardica, *Íbêria. A Relação entre Portugal e Espanha no Século XX* (Lizbona: Aletheia Editores, 2013); José Manuel Sobral, *Portugal, Portugueses: uma identidade nacional* (Lizbona: FFMS, 2014); Fernando Catroga, *A Geografia dos Afectos Pátrios. As Reformas Político-Administrativas (sécs. XIX–XX)* (Coimbra: Edições Almedina, 2014).

⁵¹ O instytucji mapy w latach czterdziestych XX wieku zob. William Rankin, *After the Map. Cartography, Navigation, and the Transformation of Territory in the Twentieth Century* (Chicago-Londyn: University of Chicago Press, 2016), 163–177.

Niemcy, Czechosłowację, Austrię, Jugosławię, Rumunię, Polskę i rozciąga się aż do ZSRR. W ten sposób imperium zostało ulokowane w odrzuconym europejskim domu, by stać się terapią wobec bolesnego kompleksu niższości w stosunku do reszty Europy, jaki rozwinął się w XIX wieku wraz z utratą polityczno-gospodarczego znaczenia na świecie. Odnalezienie miejsca w globalnej przestrzeni stało się tym bardziej problematyczne w epoce konwergencji, po odgrywaniu przez Portugalczyków znaczącej historycznej roli w czasach dywergencji⁵². W perspektywie mapy, którą można rozpatrywać jako wizualne narzędzie określania relacji w przestrzeni, warto zadać fundamentalne pytanie: gdzie zatem leży Portugalia?

Ilustracja 3. Mapa que nos mostrava que Portugal não é um país pequeno, Casa Fotográfica Garcia Nunes, AML, Kod referencyjny: PT/AMLSB/CMLSBAH/PCSP/004/NUN/002177.

GDZIE LEŻY PORTUGALIA?

Jedną z ciekawszych odpowiedzi udzielił Boaventura de Sousa Santos w tekście *Portugal Tales of Being and Not Being*⁵³. Jego zdaniem tym, co charakteryzuje Portugalię co najmniej od XIX wieku jest jej semiperyferyjna kondycja. Punktem odniesienia jest perspektywa przestrzenna, czyli wyznaczenie Portugalii

⁵² Por. Felipe Fernández-Armesto, *Pionierzy. Powszechna historia eksploracji*, przeł. Anna Kunicka (Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2020), 11, 166–174, 246–259.

⁵³ Boaventura de Sousa Santos, „The Portugal Tales of Being and Not Being”, *Portuguese Literary & Cultural Studies* (2009): 1–46.

miejsca w świecie, które z uwagi na jej specyfikę należy rozpatrywać jako wspólnotę pogranicza. Problem diagnozy przejawia się poprzez współistnienie sprzeczności, to znaczy zdaniem Sousy Santosa: „reprezentacji bardzo szybkiej zmiany i zastygłego bezruchu. Taka koegzystencja jest wynikiem specyficznego włączenia Portugalii do systemu nowoczesnego świata jako kraju półperyferyjnego – i dotyczy również społeczeństw, które były poddane portugalskiemu kolonializmowi”. Co więcej: „Ze względu na długi czas trwania, takie położenie stworzyło złożony palimpsest czasowości i między-tożsamości, obejmujący zarówno strefę europejską, jak i kolonialną. Istnieją jednak pewne momenty historyczne, w których sprzeczności zamieszkujące ten palimpsest ujawniają się ze szczególną intensywnością i stają się kwestią polityczną”⁵⁴. Wyzaczył zatem dwa kluczowe momenty – historyczne palimpsesty – we współczesnych dziejach Portugalii: *the great moment of rejection* i *the great moment of acceptance*. Pierwszy z nich był związany z ultimatum brytyjskim z 1890 roku i upadkiem wyobrażeń o portugalskiej wielkości; drugi z akcesją Portugalii do Wspólnoty Europejskiej w 1986 roku. Te dwa momenty – zdaniem Sousy Santosa – stanowią centralną oś we współczesnej historii portugalskiej. Perspektywa Sousy Santosa jest przede wszystkim polityczna. Idąc za przyjętym przez niego stylem myślenia, odrzucając jednak perspektywę polityczną, możemy wyznaczyć dwa fundamentalne momenty będące reprezentacją zmiany w obrębie portugalskiego wzoru kultury. Kulturowe ustanowienie *Estado Novo* w Portugalii, którego apogeum stała się Wystawa Świata Portugalskiego, było pierwszym z nich. Za drugi należałoby uznać powstanie w latach dziewięćdziesiątych XX wieku projektu luzofonii⁵⁵ jako „wspólnoty języka i historycznego przeznaczenia” portugalskiego – za jego apogeum można uznać 1998 rok i Wystawę Światową Expo '98 w Lizbonie.

Model „świata portugalskiego” to znaczący element portugalskich wzorów kultury, wystawa zaś dzięki różnorodnym semioforom unaoczniała obserwatorom w sposób symboliczny obowiązujące schematy myślenia i związane z nimi imaginariusz portugalskie. *Genius loci* Portugalii był cały świat związany z imperium portugalskim, czego przykład stanowiła wizja Piątego Imperium⁵⁶.

⁵⁴ Sousa Santos, *The Portugal Tales*, 5.

⁵⁵ Luzofonia – projekt ideologiczny będący podbudową dla Wspólnoty Krajów Urzędowego Języka Portugalskiego (CPLP). Luzofonia jest odpowiednikiem francuskiej frankofonii, a zatem odnosi się do obszaru posługiwania się językiem portugalskim.

⁵⁶ Fernando Pessoa reaktywował w latach 30. XX w. koncepcję Piątego Imperium, której autorem był jezuita António Vieira (1608–1697). Została przedstawiona w 1718 r. w pośmiertnie wydanym dziele *História do Futuro* (Historia Przyszłości). „Bajeczny świat Piątego Imperium Brzegi Tagu złotem opromienia” – jak określał tę ideę Pessoa – była kreacją portugalskiego imperium, które nadchodzi (nawiązując do Giorgio Agambena). Vieira wyznaczył Portugalię, a właściwie portugalskie imperium, jako spadkobiercę i kontynuatora dziedzictwa wywodzącego się od czterech mocarstw: asyryjsko-babilońskiego (1), perskiego (2), greckiego (3) i rzymskiego (4). Kolejnym stadium ma stać się Imperium Portugalskie. Pisał, iż: „tak jak Rzymianina zwiemy Rzymianinem, ponieważ jest mieszkańcem Rzymu, Greka zaś Grekiem, jest bowiem z Grecji, a Niemca Niemcem, bo jest z Niemiec, tak też Portugalczyka nazywamy Mundanusem, bo zamieszkuje cały świat, bądź też Orbisyczykiem, bo pochodzi z całej okrągłości ziemi”. Cyt. za: Ewa Łukaszyk,

W artykule staraliśmy znaleźć odpowiedź na pytanie, jak semiofory funkcjonowały, powstawały i organizowały czasoprzestrzeń wspólnoty portugalskiej w czasach *Estado Novo*. Uważamy, że poprzez Wystawę Świata Portugalskiego odtworzono obowiązujące co najmniej od XV lub XVI wieku sposoby myślenia o świecie portugalskim. Uważamy, że na przykładzie Wystawy można wyróżnić dwa modele przestrzeni w ramach portugalskiego wzoru kultury: „przestrzeń ograniczoną” (umiejscowioną) oraz „przestrzeń bez granic” (bez miejsca). Napięcie między nimi jest widzialne w artefaktach kultury portugalskiej, a symbol tego rozróżnienia stanowi kategoria granicy. „Przestrzeń umiejscowiona” stanowi realny (mający swoje odwołanie przedmiotowe w widzialnej rzeczywistości) punkt odniesienia (np. terytorium), zaś „przestrzeń bez miejsca” zwraca się ku światom wyobrażonym – tutaj w postaci modelu „świata portugalskiego”, świata w budowie osadzonego pomiędzy ciągłą ekspansją i długotrwałym bezruchem. Umiejscowienie oswaja czasoprzestrzeń, urządza ją⁵⁷. Jednak w przypadku Portugalii granica została rozmyta. Bez granic nie ma miejsc – są rozległe, nieograniczone przestrzenie. To zaś, co nie jest ograniczone, dąży ku wieczności, staje się wiecznością – nie w kategoriach czasowych, lecz przestrzennych, jako wieczna przestrzeń⁵⁸, imperium, które nadchodzi. Tożsamość oparta na misji o charakterze zarazem religijnym i cywilizacyjnym leżała u podstaw portugalskiej ekspansji morskiej⁵⁹ od początku do końca imperium portugalskiego w XX wieku. Konceptualizacja przestrzeni portugalskiej charakteryzuje się ciągłym przesuwaniem i przekraczaniem granic. Regułą sterującą działaniami wspólnoty był zaś kulturowy nakaz ekspansji; celem zasadniczym zaś poszerzanie granic wspólnoty⁶⁰. Dotyczy to zarówno przestrzeni, jak i starań o pozyskanie nowych członków grupy, od których w zasadzie nie wymaga się niczego innego, jak tylko przyjęcia pewnego zespołu wierzeń – przyjęcia wzorów kultury portugalskiej i właściwej im gramatyki.

Wystawa Świata Portugalskiego jest zaś symboliczną odpowiedzią na postawione przez nas pytanie o miejsce Portugalii. Nie ma ona swojego odniesienia w widzialnej, doświadczanej rzeczywistości. Jest przestrzenią bez miejsca – miejscem wyobrażonym⁶¹, które istnieje w ramach wspólnoty portugal-

Imperium i nostalgia. „Styl późny” w kulturze portugalskiej (Warszawa: Wydawnictwo DiG, Wydział Artes Liberales Uniwersytetu Warszawskiego, 2015), 8. Zob.: António Vieira, „História do Futuro. Livro antepimeyro prologomeno a toda a historia do futuro, em que se declara o fim, & se provaõ os fundamentos della. Materia, verdade, & utilidades da historia do futuro”, (<https://archive.org/details/historiadofuturo00viei/page/n7/mode/2up> (dostęp: 10.02.2021)).

⁵⁷ Por. Paul Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, przeł. Janusz Margański (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2006), 194–202.

⁵⁸ Giorgio Agamben, *Czas, który zostaje. Komentarz do listu do Rzymian*, przeł. Sławomir Królak (Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2009), 89–96.

⁵⁹ Benedict Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przeł. Stefan Amsterdamski (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”; Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego, 1997), 20 i n.

⁶⁰ Łukaszuk, *Terytorium a świat*, 15–22, 88–128, 253–258.

⁶¹ Por. Stijn Reijnders, *Place of the Imagination: Media, Tourism, Culture* (Londyn: Routledge, 2016).

skiej i jest podtrzymywane jako przestrzenna wizja „naszego” świata – bowiem jak pisał Emil Cioran: „Potrafimy działać tylko w urzeczeniu tym, co niemożliwe [...]; społeczeństwu niezdolnemu do wytworzenia utopii i poświęcenia się jej grożą skleroza i ruina. Mądrość nieulegająca porywom zaleca szczęście *dane*, które już istnieje; człowiek je odrzuca i właśnie ta jedna odmowa czyni zeń zwierzę historyczne, to znaczy amatora szczęścia *wyobrażonego*”⁶².

„Odczytanie Portugalii” w kontekście wzorów kultury pokazuje, iż dynamiczny charakter pojmowania przestrzeni był (jest?) stale obecny w imaginariusium Portugalczyków⁶³. Pojęcie *saudade*, wyrażające tęsknotę za utraconym, to także nostalgia, czyli „poczucie straty miejsca oraz poczucie przemieszczenia, lecz także romantyczna relacja z własną fantazją”⁶⁴. „Człowiek portugalski” zatem – według zamysłu Salazara i władz *Estado Novo* rozumiany niczym swoista parafraza „człowieka bez właściwości” Musila – to „człowiek bez miejsca”⁶⁵. Jak pisał bowiem Eduardo Lourenço – Portugalia/Portugalczyk „nie zna granic, gdyż nie posiada rzeczywistości zewnętrznej. Jakby był samotną wyspą”⁶⁶.

Model „świata portugalskiego” to zatem specyficzna utopia⁶⁷. Przypomina palimpsest – ciągle nadpisywany, redefiniowany i przetwarzany, niczym mapa, na której „Portugalia nie jest małym krajem”. Klasyczne utopie to miejsca bez rzeczywistej przestrzeni. Model „świata portugalskiego” jest zaś przestrzenią bez rzeczywistego miejsca. Być może odpowiednim terminem na określenie

⁶² Emil Cioran, *Historia i utopia*, przeł. Marek Bieńczyk (Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2008), 114 i n.

⁶³ Łukaszyk, *Terytorium a świat*, 16–18.

⁶⁴ Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia* (Nowy Jork: Basic Books, 2001), XIII.

⁶⁵ „Pojęcie świata, złożonej całości terytoriów cudzych, zamieszkałych przez obce ludy, zostało oswojone i wchłonięte przez hiperboliczny obraz terytorium i tożsamości własnej. Pierwszym krokiem warunkującym wytworzenie takiego obrazu było zatarcie rozgraniczeń i rozróżnień. Już u progu portugalskiej ekspansji w XVI wieku doszło do rozmycia kategorii obcego, który stał się niczym innym jak potencjalnym lub po prostu przyszłym «naszym». Wspólnota dzielająca tę rozmytą kategorię zakładała, że wyznawane przez nią wartości zostaną z czasem wyeksportowane, że obcy przyjmą je i zastąpią nimi własne. Obcy był w tym układzie postrzegany jako swego rodzaju «człowiek bez właściwości»; można było zatem z łatwością wprowadzić go w krąg «nas», objawiając mu tajemnicę tożsamości. W ten sposób każda forma obcości, przynajmniej w założeniach, miała podlegać nawróceniu, reedukacji, zajęciu czy zawłaszczeniu, a w ostatecznym przypadku oswojeniu niczym zwierzę. Co ciekawe, stanowiło to odejście od dominującej koncepcji wspólnoty narodowej, zasadzającej się w gruncie rzeczy na zachowaniu dychotomicznej relacji między swoim i obcym, «nami» i «nimi», «naszą ziemią» a innymi terytoriami. W kategoriach stricte narodowych, różnica ta jest pojmowana jako coś definitywnego i z trudnością podlegającego zmianie; krąg «nas» jest zamknięty i nie przyjmuje nikogo więcej. Paradoksalnie może to być postawą uznawania tożsamości obcego, nie tylko jako faktu różnicy, ale i jako prawa do różnicy”. Więcej o modelu „świata portugalskiego” i przestrzeniach symbolicznych Portugalczyków zob. Ewa Łukaszyk, „Od morskigo imperium do ziemi odzyskanej. Esej o «świecie portugalskim»”, *Kultura – Historia – Globalizacja* 21 (2017): 149–160.

⁶⁶ Lourenço, *Portugal como Destino*, 91. Por. Eduardo Lourenço, *Nós e a Europa ou as Duas Razões* (Lizbona: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 1988).

⁶⁷ Por. Bronisław Baczko, *Wyobrażenia społeczne. Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*, przeł. Małgorzata Kowalska (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994), 133–134.

utopijnego charakteru modelu byłyby rozróżnienia Jerzego Szackiego – utopia miejsca, czasu, ładu wiecznego, zakonu czy polityki⁶⁸. Przypadek portugalskiej utopii klasyfikowałby się pomiędzy utopią miejsca, ładu wiecznego oraz polityki. Można by ją określić także jako „retrotopię”, w której utopijna wizja radykalnie odmienionej przyszłości zostaje zastąpiona opowieścią o powrocie tego, co już było. Jednak specyfice modelu „świata portugalskiego” najlepiej zdaje się odpowiadać pojęcie „heterotopii”, które zestawia w jednym realnym miejscu liczne przestrzenie i miejsca niekompatybilne ze sobą. Portugalia była w tej perspektywie niczym statek. Michel Foucault stwierdził bowiem, iż:

[...] jeśli pomyślimy, że statek to płynący fragment przestrzeni, miejsce bez miejsca, które istnieje samo, zamknięte w sobie, a jednocześnie wydane nieskończoności morza, i że od portu do portu, od kursu do kursu, od burdelu do burdelu, płynie tak daleko, jak znajdują się kolonie, w poszukiwaniu kosztowności, które skrywają one w swych ogrodach – stanie się zrozumiałe, dlaczego statek był dla naszej cywilizacji, od XVI wieku po dzisiejsze czasy, nie tylko największym narzędziem rozwoju ekonomicznego [...], ale jednocześnie największą rezerwą wyobraźni.

I dodaje: „Okręt to heterotopia *par excellence*. W cywilizacji bez statków marzenia wysychają, szpiegowanie zajmuje miejsce przygody, a policja przychodzi w miejsce piratów”⁶⁹. Właśnie w metaforze Portugalii jako statku skupia się jak w soczewce przestrzenny charakter modelu „świata portugalskiego”, a w emblematycznym niemal przypadku *Nau Portugal* jego semioforyczna reprezentacja.

BIBLIOGRAFIA

- A Memória da Nação*, red. Francisco Bethencourt, Diogo Ramada Curto. Lizbona: Livraria Sá da Costa, 1991.
- Agamben, Giorgio. *Czas, który zostaje. Komentarz do listu do Rzymian*, przeł. Sławomir Królak. Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2009.
- Anderson, Benedict. *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przeł. Stefan Amsterdamski. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”; Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego, 1997.
- Baczko, Bronisław. *Wyobrażenia społeczne. Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*, przeł. Małgorzata Kowalska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.
- Bartmiński, Jerzy. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012.
- Bergen, Benjamin. *Latające świny. Jak umysł tworzy znaczenie?*, przeł. Zuzanna Lamża. Kraków: Copernicus Center Press, 2017.
- Bieńczyk, Marek. *Książka twarzy*. Warszawa: Świat Książki, 2011.
- Boym, Svetlana. *The Future of Nostalgia*. Nowy Jork: Basic Books, 2001.

⁶⁸ Jerzy Szacki, *Spotkania z utopią* (Warszawa: Iskry, 1980), 41–56.

⁶⁹ Michel Foucault, „Inne przestrzenie”, przeł. Agnieszka Rejniak-Majewska, *Teksty Drugie* 6 (2005): 125.

- Campos Matos, Sérgio. *Consciência Histórica e Nacionalismo – Portugal, séculos XIX e XX*. Lizbona: Livros Horizonte, 2008.
- Cassanto, Daniel, Lera Boroditsky. „Time in the mind: Using space to think about time”. *Cognition* 106 (2008): 579–593.
- Catroga, Fernando. *A Geografia dos Afectos Pátrios. As Reformas Político-Administrativas (sécs. XIX–XX)*. Coimbra: Edições Almedina, 2014.
- Cioran, Emil. *Historia i utopia*, przeł. Marek Bieńczyk. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2008.
- Connerton, Paul. *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Collingwood, Robin G. *Autobiografia. Z dziejów mojego myślenia*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 2013.
- Domańska, Ewa. „Semiofory i pneumatofory w perspektywie biohumanistycznej (Przypadek korzeni oddechowych cypriśnika błotnego)”. W *Wśród ludzi, rzeczy i znaków. Krzysztofowi Pomianowi w darze*, red. Andrzej Mencwel, Jacek Migasiński, Paweł Rodak, Małgorzata Szpakowska, 347–363. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2015.
- Durkheim, Émile. *Elementarne formy życia religijnego*, przeł. Anna Zadrożyńska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.
- Elias, Norbert. *Esej o czasie*, przeł. Ada Łobożewicz. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2017.
- Fernández-Armesto, Felipe. *Pionierzy. Powszechna historia eksploracji*, przeł. Anna Kunicka. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2020.
- Ferreira, Sílvia. „«O Pavilhão do Mar»: a Nau Portugal da Exposição do Mundo Português (1940) ou a arte da talha ao serviço da cenografia política”. *Cadernos do Arquivo Municipal* 7, (2017): 257–288.
- Filipowicz, Stanisław. *Mit i spektakl władzy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
- Foucault, Michel. „Inne przestrzenie”, przeł. Agnieszka Rejniak-Majewska. *Teksty Drugie* 6 (2005): 117–125.
- Gil, José. *Metamorphoses of the Body*, przeł. Stephen Muecke. Minnesota: University of Minnesota Press, 1998.
- Halecki, Oskar. *Historia Europy – jej granice i podziały*, przeł. Jan Maria Kłoczowski. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2002.
- Harman, Graham. *Traktat o przedmiotach*, przeł. Marcin Rychter. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013.
- Heim, Micheal. *Virtual Realism*. New York: Oxford University Press, 1998.
- Hlibowicka-Węglarz, Barbara. *Portugalskie języki kreolskie w Afryce*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013.
- Identidade Nacional, Inclusão e Exclusão Social*, red. José Manuel Sobral, Jorge Vala. Lizbona: ICS, 2010.
- Jerram, Leif. „Space: A Useless Category for Historical Analysis?”. *History and Theory* 52, 3 (2013): 400–419.
- Koselleck, Reinhart. *Warstwy czasu. Studia z metahistorii*, przeł. Krystyna Krzemieniowa i Jarosław Merecki. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2012.
- Kula, Witold. *Miary czasu*. Warszawa: Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, 2004.
- Leach, Edmund, Algirdas Julien Greimas. *Rytuały i narracje*, przeł. Michał Buchowski, Anna Grzegorzczak, Ewa Umińska-Plisenko. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989.
- Leal, João. *Etnografias Portuguesas (1870–1970). Cultura Popular e Identidade Nacional*. Lizbona: Publicações Dom Quixote, 2000.
- Lopes Ribeiro, António. „Documentário A Nau Portugal”. <http://www.cinept.ubi.pt/pt/filme/8644/A+Nau+Portugal> (dostęp: 10.02.2021).

- Lorenz Chris. *Przekraczanie granic. Eseje z filozofii historii i teorii historiografii*, przeł. Monika Bobako, Roman Dziergwa. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2009.
- Lourenço, Eduardo. *Nós e a Europa ou as Duas Razões*. Lizbona: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 1988.
- Lourenço, Eduardo. *Portugal como Destino seguido de Mitologia da Saudade*. Lizbona: Gradiva, 1999.
- Lotman, Jurij. *Uniwersum umysłu. Semiotyczna teoria kultury*, przeł. Bogusław Żyłko. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2008.
- Łukaszyk, Ewa. *Terytorium a świat. Wyobrażeniowe konfiguracje przestrzeni w literaturze portugalskiej od schyłku średniowiecza do współczesności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003.
- Łukaszyk, Ewa. *Imperium i nostalgia. „Styl późny” w kulturze portugalskiej*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, Wydział Artes Liberales Uniwersytetu Warszawskiego, 2015.
- Łukaszyk, Ewa. „Od morskiego imperium do ziemi odzyskanej. Esej o «świecie portugalskim»”. *Kultura-Historia-Globalizacja* 21 (2017): 149–160.
- Magalhães Godinho, Vitorino. *Portugal: A Emergência de uma Nação*. Lizbona: Colibri, 2004.
- Malpas, Jeff. „Topologies of History”. *History and Theory* 58, 1 (2019): 3–22.
- Majid, Asifa, Seán G. Roberts, Ludy Cilissen, Karen Emmorey, Brenda Nicodemus, Lucinda O'Grady, Bencie Woll, Barbara LeLan, Hilário De Sousa, Brian L. Cansler et al. „Differential Coding of Perception in the World's Languages”. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115, 45 (2018): 11369–11376.
- Mattoso, José. *Identificação de um País. Ensaio sobre as Origens de Portugal*, t. II. Lizbona: Editorial Estampa, 1985.
- Mattoso, José, Duarte Belo, Suzanne Daveau. *Portugal – O Sabor da Terra. Um retrato histórico e geográfico regiões*. Lizbona: Temas e Debates, 2011.
- Napiórkowski, Marcin. *Kod kapitalizmu*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2019.
- Neves, José. *Comunismo e Nacionalismo em Portugal – Política, Cultura e História no Século XX*. Lizbona: Tinta-da-china, 2008.
- Nogueira Alves, Alice, Vera Mariz. „O Padrão dos Descobrimentos como «Imagem da Marca» do Estado Novo”. W *Genius Loci. Lugares e significados. Breves reflexões*, t. II, red. Lúcia Rosas, Ana Cristina Sousa, Hugo Barreira, 473–484. Porto: CITCEM, 2017.
- Paľubicka, Anna. *Gramatyka kultury europejskiej*. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Epigram, 2013.
- Papp, Stefan. *Przestrzeń*. Kraków: Universitas, 2002.
- Pessoa, Fernando. *Mensagem/Przesłanie*, przeł. Henryk Siewierski, Agostinho da Silva. Warszawa: Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2006.
- Pomian, Krzysztof. *Zbieracze i osobliwości. Paryż-Wenecja XVI–XVIII wiek*, przeł. Andrzej Pieńkos. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001.
- Pomian, Krzysztof. *Historia. Nauka wobec pamięci*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006.
- Rankin, William. *After the Map. Cartography, Navigation, and the Transformation of Territory in the Twentieth Century*. Chicago-Londyn: University of Chicago Press, 2016.
- Rankin, William. „How the Visual is Spatial: Contemporary Spatial History, Neo-marxism, and the Ghost of Braudel”. *History and Theory* 59, 3 (2020): 311–342.
- Reijnders, Stijn. *Place of the Imagination: Media, Tourism, Culture*. Londyn: Routledge, 2016.
- Ribeiro, Orlando. *Portugal, o Mediterrâneo e o Atlântico. Estudo geográfico*. Coimbra: Coimbra Editora, 1945.

- Ricoeur, Paul. *Pamięć, historia, zapomnienie*, przeł. Janusz Margański. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2006.
- Rosas, Fernando. „Estado Novo, Império e Ideologia Imperial”. *Revista de História das Ideias* 17 (1995): 19–32.
- Safranski, Rüdiger. *Czas. Co czyni z nami i co my czynimy z nim*, przeł. Bogdan Baran. Kraków: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, 2017.
- Sánchez-Gómez, Luis Ángel. „Imperial faith and catholic missions in the grand exhibitions of the Estado Novo”. *Análise Social* XLIV, 193 (2009): 671–692.
- Saramago, José. *Journey to Portugal. A Pursuit of Portugal's History and Culture*. Londyn: Penguin Random House, 2019.
- Sardica, José Miguel. *Íberia. A Relação entre Portugal e Espanha no Século XX*. Lizbona: Aletheia Editores, 2013.
- Sobral, José Manuel. *Portugal, Portugueses: uma identidade nacional*. Lizbona: FFMS, 2014.
- Sousa Santos, Boaventura de. *Pela Mão de Alice – O Social e o Político na Pós-Modernidade*. Porto: Edições Afrontamento, 1994.
- Sousa Santos, Boaventura de. „The Portugal Tales of Being and Not Being”. *Portuguese Literary & Cultural Studies* (2009): 1–46.
- Szacki, Jerzy. *Spotkania z utopią*. Warszawa: Iskry, 1980.
- Sztompka, Piotr. *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*. Kraków: Wydawnictwo Znak Horyzont, 2016.
- Tamm, Marek, Zoltán Boldizsár Simon. „Historical Thinking and the Human: Introduction”. *Journal of the Philosophy of History* 14, 3 (2020): 285–309.
- Tamm, Marek, Zoltán Boldizsár Simon. „More-than-Human History: Philosophy of History at the Time of the Anthropocene”. W *Philosophy of History: Twenty-First-Century Perspectives*, red. Jouni-Matti Kuukkanen. Londyn: Bloomsbury, 2020.
- Topolski, Jerzy. *Jak się pisze i rozumie historię? Tajemnice narracji historycznej*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1996.
- Trindade, Luís. *O Estranho Caso do Nacionalismo Português*. Lizbona: Imprensa de Ciências Sociais, 2008.
- Tuan, Yi-Fu. *Przestrzeń i miejsce*, przeł. Agnieszka Morawińska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1987.
- Turner, Frederick J. *The Significance of the Frontier in American History*, rozdz. I. <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/afp/turner.htm> (dostęp: 20.02.2021).
- Whorf, Benjamin Lee. *Język, myśl i rzeczywistość*, przeł. Teresa Hołówka. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982.
- Wrzosek, Wojciech. *O myśleniu historycznym*. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Epigram, 2009.
- Vieira, António. „História do Futuro. Livro antepimeyro prologomemo a toda a historia do futuro, em que se declara o fim, & se provaõ os fundamentos della. Materia, verdade, & utilidades da historia do futuro”. <https://archive.org/details/historiadofuturo00viei/page/n7/mode/2up> (dostęp: 10.02.2021).
- Vieira de Castro, Filipe. *A Nau de Portugal. Os navios da conquista do Imperio do Oriente 1498–1650*. Lizbona: Prefácio Edição de Livros e Revistas, 2003.